

**ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І СУЧАСНА ПРАКТИКА****RESTORATIVE JUSTICE IN THE CRIMINAL PROCESS OF JUVENILES:
HISTORICAL CONTEXT AND MODERN PRACTICE**

Григорчук Н.П., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Степанова Г.М., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції навчально-наукового інституту права та психології
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню концепції відновного правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення. Автор зосереджує увагу на історичному контексті розвитку цієї концепції в українській правовій системі, а також на сучасних підходах до її впровадження в кримінальну юстицію. Вивчаються основи відновного правосуддя, зокрема принципи примирення між правопорушником і потерпілим, а також механізми відшкодування шкоди та реабілітації неповнолітніх, що скоїли правопорушення. У статті розглядаються переваги цього підходу, зокрема його роль у соціальній адаптації неповнолітніх, запобіганні повторним правопорушенням і зниженні рівня рецидивізму серед молоді. Особливу увагу приділяється аналізу існуючих програм відновного правосуддя в Україні та їхній ефективності в процесі кримінального правосуддя.

Авторка також підкреслює важливість інтеграції медіації та інших відновних практик у систему кримінального правосуддя, оскільки ці інструменти сприяють досягненню оптимальних результатів у реабілітації неповнолітніх правопорушників. У роботі зазначається, що використання медіації, заснованої на добровільності та конфіденційності, є ключовим елементом у забезпеченні конструктивного діалогу між потерпілим та правопорушником, що в свою чергу сприяє ефективнішій реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх. У висновках наголошується на необхідності подальшого розвитку правової бази для реалізації відновного правосуддя в Україні та покращення механізмів його застосування, що дозволить значно покращити процес інтеграції неповнолітніх у суспільство після скоєння правопорушень.

Ключові слова: відновне правосуддя, кримінальний процес, неповнолітні правопорушники, медіація, соціальна адаптація, реабілітація, ресоціалізація, примирення, відшкодування шкоди, рецидивізм, кримінальна юстиція, правова система України.

The article is dedicated to the study of the concept of restorative justice in the criminal process regarding juvenile offenders in Ukraine. The author focuses on the historical context of the development of this concept in the Ukrainian legal system, as well as on contemporary approaches to its implementation in criminal justice. The fundamentals of restorative justice are examined, particularly the principles of reconciliation between the offender and the victim, as well as the mechanisms for compensation and rehabilitation of juveniles who have committed offenses. The article discusses the advantages of this approach, including its role in the social adaptation of juveniles, the prevention of reoffending, and the reduction of recidivism among youth. Special attention is paid to the analysis of existing restorative justice programs in Ukraine and their effectiveness in the criminal justice process. The author also emphasizes the importance of integrating mediation and other restorative practices into the criminal justice system, as these tools contribute to achieving optimal results in the rehabilitation of juvenile offenders. The work highlights that the use of mediation, based on voluntariness and confidentiality, is a key element in ensuring a constructive dialogue between the victim and the offender, which, in turn, facilitates more effective rehabilitation and social reintegration of juveniles. The conclusions stress the need for further development of the legal framework for the implementation of restorative justice in Ukraine and improving its application mechanisms, which will significantly improve the process of integrating juveniles into society after committing offenses.

Key words: restorative justice, criminal process, juvenile offenders, mediation, social adaptation, rehabilitation, reintegration, reconciliation, compensation, recidivism, criminal justice, Ukrainian legal system.

Відновне правосуддя є однією з найбільш актуальних концепцій сучасної кримінальної юстиції, спрямованою на досягнення примирення між правопорушником і потерпілим, а також на реабілітацію та ресоціалізацію осіб, що вчинили правопорушення. Особливе значення ця концепція має у кримінальному процесі щодо неповнолітніх правопорушників, оскільки вона забезпечує не лише справедливе вирішення конфлікту, але й дає можливість молодим людям виправитися та адаптуватися до соціуму.

Проте на сьогодні впровадження відновного правосуддя у кримінальний процес України, зокрема щодо неповнолітніх, залишається недостатньо систематизованим і супроводжується низкою проблем. Серед них – дефіцит нормативного регулювання, зокрема відсутність необхідних змін у Кримінальному процесуальному кодексі України для належної імплементації Закону України «Про медіацію», недостатня поінформованість суспільства про ефективність медіації та інших відновних практик, а також труднощі в інтеграції цих інститутів у кримінальну юстицію. Крім того, попри позитивний досвід інших країн, відновне правосуддя в Україні ще не набуло статусу загальноприйнятої практики у сфері кримінального судочинства, особливо щодо неповнолітніх правопорушників. У зв'язку з цим, виникає потреба у глибшому дослідженні історичних аспектів розвитку відновного правосуддя

в Україні, його впровадженні в сучасну правову систему та визначенні ролі медіації як одного з основних інструментів цього процесу. Це дозволить забезпечити оптимальні умови для використання відновного правосуддя у кримінальних справах щодо неповнолітніх, підвищити ефективність їх соціальної адаптації та запобігти рецидивам правопорушень.

Аналіз наукових досліджень у цій галузі показує, що питанням впровадження медіації в кримінальний процес активно розглядалися рядом вчених, серед яких можна відзначити таких авторів, як Р. Ф. Аракелян, Ю. В. Баулін, І. А. Войтюк, В. В. Землянська, Р. В. Новак, Т. С. Кисельова, Р. Г. Коваль, В. Т. Маляренко, Я. В. Мачужак, З. Д. Смітєнко, О. В. Стратій, Н. О. Турман, А. Р. Туманянц, Т. І. Шинкар, І. Г. Ясиновський, Г. М. Степанова, А. А. Коренюк, О. А. Нагорнюк-Данилюк.

Інститут відновного правосуддя має глибоке коріння в історії українського права, що простежується ще з часів Київської Русі. На той час вже існували механізми примирення, спрямовані на досягнення компромісу між сторонами конфлікту без застосування суворих каральних заходів. Однією з таких форм була медіація, яка передбачала посередництво для досягнення взаємоприйнятного рішення між потерпілим і правопорушником. Основним акцентом цієї практики було відшкодування завданої

шкоди, що забезпечувало реалізацію принципу справедливості та збереження соціальної гармонії. На думку Н. В. Нестор [1], вперше інститут правового примирення на українських землях виникає та запроваджується ще за часів Русі-України. Зокрема примирювальні процедури вже закріплювались у збірнику законів «Руська правда», коли була запроваджена можливість заміни кровної помсти на грошову компенсацію за вбитого члена родини: «Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього» [2]. Подібні засади відновного правосуддя мають відображення у правових нормах того часу, які визначали покарання за злочини, але й включали елементи компенсації потерпілому за завдану шкоду.

З розвитком української правової системи і зміною політичних структур відновне правосуддя набуло нових форм. Так, у Литовських статутах XVI століття (1529, 1566, 1588 рр.), які діяли на території України, відзначалося включення інституту народного суду, зокрема, «копного суду», що забезпечував можливість громадам вирішувати правопорушення на місцевому рівні. Цей інститут дозволяв жертвам і правопорушникам здійснити компромісне вирішення через процедуру обговорення з представниками громади, що було характерним для концепції відновного правосуддя того часу. На думку М. М. Бедрій, саме досвід копного судочинства дозволяє говорити про те, що найбільш доцільно передати право на вирішення справ відновного правосуддя саме громадам, рішення яких згодом повинні проходити перевірку та затвердження у державних судах [3, с. 24].

Проте після приєднання українських земель до складу Російської імперії та в період СРСР інститут відновного правосуддя був значно обмежений через централізацію правосуддя і орієнтацію на каральні механізми. У цей період відновне правосуддя фактично не використовувалося в правовій системі.

Відродження ідеї відновного правосуддя в Україні почалося на початку XX століття, коли з'явилися перші спроби інтеграції альтернативних способів вирішення кримінальних конфліктів, зокрема через примирення сторін і укладання угод. Це була перша спроба реформувати традиційну репресивну систему і впровадити нові підходи, які дозволяють знижувати соціальну напругу і надавати більшу роль громадам у вирішенні кримінальних питань.

Однак, лише після проголошення незалежності України у 1991 році, реальне впровадження відновного правосуддя стало можливим завдяки прогресивним змінам у правовій системі країни. Важливим етапом стало прийняття Конституції України 1996 року, яка закріпила принципи прав людини і відкрила можливість для розвитку альтернативних механізмів правосуддя. Згодом у 2001 році була прийнята Концепція судово-правової реформи в Україні, яка передбачала інтеграцію елементів відновного правосуддя у кримінальний процес. Одним із найбільш значущих кроків у цьому напрямку стало прийняття Кримінально процесуального кодексу України 2012 року, який на законодавчому рівні закріпив можливість застосування угод про примирення як альтернативи традиційним карним санкціям. Однак, попри певні позитивні зрушення загального характеру, цей нормативно-правовий акт не розв'язав комплексно питання участі прокурора у примиренні потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого), як і залишив багато прогалин у правовому регулюванні, які негативно позначилися на ефективності проведення примирних процедур у кримінальному провадженні [4, с. 85].

Зокрема, ст. 469 КПК України визначає можливість застосування медіації як інструменту відновного право-

суддя в кримінальному процесі, що стало важливим кроком у реалізації концепції відновлення справедливості через примирення між потерпілим і правопорушником. Водночас, для повноцінного розвитку цього інституту необхідне вдосконалення правового регулювання, особливо в частині визначення ролі прокурора в процесі медіації та створення чітких механізмів реалізації угод про примирення.

Таким чином, історичний розвиток відновного правосуддя в Україні свідчить про тривалий процес еволюції цього інституту від ранніх форм примирення до його сучасного застосування в кримінальному процесі, яке набуло законодавчого закріплення лише в останні десятиліття. У подальшому важливо продовжувати вдосконалення нормативно-правової бази та практики застосування відновного правосуддя для забезпечення більш ефективного і гуманного правосуддя, особливо стосовно неповнолітніх правопорушників.

Сучасна практика відновного правосуддя щодо неповнолітніх

Відновне правосуддя в Україні почало набувати розвитку в перші роки після здобуття незалежності, але реальне впровадження цієї практики стало можливим лише в середині 2000-х років. Одним із ключових етапів стало прийняття Концепції вдосконалення судочинства в Україні (2006), яка визначала відновне правосуддя як один із елементів реформи правової системи. Цей документ наголошував на важливості альтернативних способів вирішення кримінальних конфліктів, зокрема через примирення між сторонами та застосування медіації.

Зрештою, у 2006 році при Міністерстві юстиції України була створена міжвідомча робоча група у складі представників Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України тощо. Була розпочата розробка концепції законодавчого врегулювання застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві України. Досить багато уваги у ній було приділено участі прокурора у програмах відновного правосуддя: наголошувалося на необхідності надання прокурору права вирішувати питання про застосування медіації між потерпілим та правопорушником за умови надання ними згоди, а також приймати рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим [5, с. 23]. Проте підготовлений робочою групою проєкт концепції так і не було затверджено [4, с. 84–85].

З 2012 року важливим кроком у розвитку відновного правосуддя стало прийняття Кримінального процесуального кодексу України [6], який на законодавчому рівні закріпив можливість застосування медіації в кримінальному процесі. Стаття 469 КПК України передбачає, що домовленості щодо примирення можуть укладатися безпосередньо між сторонами або за допомогою посередника, зокрема медіатора. Однак на практиці реалізація цієї норми зазнала певних труднощів, зокрема через відсутність чіткої регламентації ролі прокурора в процесі медіації. Це створює правові прогалини, що ускладнюють ефективне використання відновного правосуддя в кримінальних справах щодо неповнолітніх.

У 2019 році за результатами спільної праці Генеральної прокуратури України та Міністерства юстиції України за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні став Пілотний проєкт з відновного правосуддя «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Відповідний спільний наказ вищезазначених органів державної влади № 172/5/10 (далі – Наказ) був затверджений 21 січня 2019 року, а сам проєкт розпочав свою роботу у березні 2019 року у 6 областях: Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Хар-

ківській. Програма мала важливе значення для розвитку відновного правосуддя в Україні, оскільки вона стала першим масштабним проектом, який охопив не тільки місто Київ, а й інші регіони країни. У такому форматі проект тривав один рік, протягом якого 439 неповнолітніх осіб були проінформовані про можливість участі у програмі відновлення, з них 137 осіб взяли участь у програмі, 60 осіб було звільнено від кримінальної відповідальності. З метою подальшого розвитку програм відновлення для неповнолітніх в Україні, дію Пілотного проекту було поширено на територію всієї країни спільним наказом Міністерства юстиції України та Офісу Генерального прокурора № 1473/5/194 від 17 квітня 2020 р.

Проте, незважаючи на успіхи цього пілотного проекту, застосування відновного правосуддя в Україні залишалося обмеженим і потребувало подальшого вдосконалення. Основними викликами для його ефективної реалізації є необхідність чіткішої правової регламентації, а також розширення доступу до програм медіації на всій території країни. Водночас важливим є забезпечення належної підготовки медіаторів, а також щодо участі прокурорів у процесах примирення.

Таким чином, 22 липня 2024 року, у зв'язку з затвердженням нової програми відновного правосуддя, Міністерство юстиції України та Офіс Генерального прокурора прийняли рішення про визнання наказу Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 року № 172/5/10 «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», таким, що втратив чинність». Водночас було затверджено Наказ «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» від 22.07.2024 № 2176/5/501/176 [8].

У межах реалізації цього пілотного проекту проводиться медіація між потерпілим та неповнолітнім, який є підозрюваним, обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення. Проект реалізується на базі системи надання безоплатної правничої допомоги Безоплатна правнича допомога. Згоди на участь у Програмі відновного правосуддя передаються слідчим, дізнавачем, захисником, представником потерпілого у кримінальному провадженні (адвокатом), а також прокурором, на адреси електронної пошти центрів з надання безоплатної правничої допомоги, що використовуються для залучення захисника у кримінальному провадженні та залучення психолога до кримінального провадження за участю малолітньої/неповнолітньої особи. Серед нововведень проекту: участь у відновному правосудді не лише неповнолітніх підозрюваних, а й неповнолітніх обвинувачених; участь у відновному правосудді не лише неповнолітніх, які вперше вчинили кримінальні проступки та нетяжкі злочини, а й тяжкі злочини; ініціювання застосування механізму відновного правосуддя слідчим, дізнавачем, а прокурором лише якщо ним буде встановлено, що слідчий або дізнавач не поінформували неповнолітнього та його законного представника, потерпілого та його законного представника про можливість участі у програмі; ініціювання застосування механізму відновного правосуддя захисником неповнолітнього, представником потерпілого у кримінальному провадженні; залучення до двох медіаторів у разі участі двох або більше неповнолітніх, в тому числі якщо неповнолітньою особою є потерпіла сторона; визначення спільного механізму взаємодії між системою безоплатної правничої допомоги та Державною установою «Центр пробації» для

досягнення мети програми; залучення для реалізації мети програми психологів, за умови їх наявності, в порядку, визначеному Координаційним центром з надання правничої допомоги; запровадження порядку проведення моніторингу програми відновного правосуддя; збільшення кількості кримінальних проваджень, в яких під час досудового розслідування та судового розгляду будуть братися до уваги наслідки застосування відновного правосуддя поряд з дотриманням усіх вимог законодавства України про кримінальну відповідальність [9].

Таким чином, сучасна практика відновного правосуддя в Україні демонструє позитивні тенденції в розвитку цієї концепції, однак для забезпечення її повноцінної інтеграції в правову систему країни необхідно усунути правові прогалини та вдосконалити механізми її реалізації, що забезпечить ефективність і сталість процесів примирення та реабілітації неповнолітніх правопорушників.

Сьогодні практичне застосування відновного правосуддя в Україні ще відбувається не в повній мірі і його використання обмежене певними регіонами. Основними викликами для більш широкого впровадження є:

1. Недостатня правова регламентація: законодавство щодо відновного правосуддя для неповнолітніх ще не є повноцінним, що створює юридичну невизначеність щодо процедур медіації та участі прокурорів у цьому процесі.
2. Інтеграція медіації в судову систему: важливим етапом для успішного впровадження відновного правосуддя є інтеграція медіації на всіх етапах кримінального процесу, починаючи від досудового розслідування до судового розгляду. Це дозволить значно підвищити ефективність застосування відновних практик, зокрема за участю неповнолітніх правопорушників.
3. Підтримка відновного правосуддя в умовах війни та соціальних криз: в умовах війни чи соціальних криз, таких як економічні труднощі, важливо передбачити адаптовані механізми відновного правосуддя, які можуть знизити напруженість серед неповнолітніх правопорушників та сприяти їхній адаптації до складних умов.
4. Психологічна та соціальна підтримка: важливим аспектом відновного правосуддя є не лише досягнення примирення, а й забезпечення психологічної та соціальної реабілітації неповнолітніх правопорушників.
5. Мотивація стейкхолдерів: брак розуміння та зацікавленості зі сторони суддів, прокурорів та інших учасників процесу може ускладнити впровадження відновних практик.

Для подолання цих проблем необхідно продовжувати розвиток законодавства, залучати до процесу медіації професіоналів з різних сфер і забезпечувати належну підготовку працівників судової системи. Важливо продовжувати популяризувати цю практику серед населення та суддівського корпусу, зокрема через реалізацію пілотних проектів у різних регіонах України.

Відновне правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх в Україні має потенціал стати ефективним інструментом для вирішення конфліктів, запобігання рецидиву та соціальної реабілітації неповнолітніх правопорушників. Історично ці практики були характерні для українського права, і їх відродження в сучасній Україні є кроком до створення більш гуманної та ефективної системи правосуддя для дітей. Проте для забезпечення повноцінного впровадження відновного правосуддя необхідно усунути ряд правових та практичних бар'єрів, які допоможуть створити систему, яка буде відповідати міжнародним стандартам та забезпечити захист прав неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нестор Н.В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони*. 2010. № 2. С. 165–168.
2. Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys.htm>

3. Бедрій М. М. Досвід копного судочинства та перспективи відновного правосуддя в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. С. 22-25.
4. Кармазіна К. Ю., Храпицька М. О. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. *Правова держава*. 2021. № 41. С. 83-95.
5. Рекомендації Ради Європи N R (99) 19 «Про медіацію у кримінальних справах». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
7. Міністерство юстиції України, Генеральна прокуратура України. Пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Наказ № 172/5/10 від 21 січня 2019 року.
8. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» НАКАЗ Міністерства юстиції України, МВС, Офісу Генерального прокурора від 22.07.2024 № 2176/5/501/176 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text>
9. В Україні затвердили програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними. Судово-юридична газета в Україні. 7 серпня 2024 р. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/307619-v-ukraine-utverdili-programmu-vosstanovitelno-pravosudiya-s-uchastiem-nesovershennoletnikh-kotorye-yavlyayutsya-podozrevaemyimi>
10. Степанова Г.М., Григорчук Н.П., Сучасна характеристика інституту медіації. *Юридичний науковий електронний журнал Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України*, 2022 № 1 с. 292-295.